

پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال ۹، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۸

10.22059/jis.2020.293771.761

Print ISSN: 2252-0643-Online ISSN: 2676-4601

jis.ut.ac.ir

***Din Mas'ala*, A Sample of the Defensive and Passive Expression of Zoroastrian Theology**

Hamidreza Dalvand¹

Assistant Professor, Institute of Humanities Sciences and Cultural Studies

Received: December, 9, 2019; Accepted: February, 27, 2018

In 1238-1243 AD, during the reign of Mohammad Vali Mirza in Yazd, the Zoroastrians were accused of blasphemy and infidelity. And finally, the Qajar prince asked them questions about the basis of religion and in this way, their religious legitimacy was proven and cleared of accusation. Mobed Khodabakhsh son of Forud, Dastur Kheikhosro son of Khodabakhsh and Herbed Jamasp were the ones who answered the questions. This important event led the Zoroastrian community to formulate and sustain these questions and answers. In 1207 Y., Herbed Khodabakhsh son of Herbed Jamasp Mubarake composed them in a treatise entitled *Din Mas'ala* (Problem of The Religion). A manuscript of it, No. 358, is kept in the Manekji Collection of the Cama Library. This treatise was published in Mumbai in the year 1949 AD by the efforts of Soroush Azarmi son of Tirandaz. The defense and passive expression of Zoroastrian theology comprise a significant portion of Zoroastrian texts in Persian. This texts begin with the famous treatise of *'Ulama-ye Islam* at late sixth century AH/ Y. The authors of the above texts are trying to introduce the Zoroastrian religion in a way as there is no difference between it and Islam. In this article, the concept of passive and defensive theology is discussed and introduced on the basis of the mentioned treatise.

Keywords: Zoroastrians, Zoroastrian Theology, Zoroastrian Texts in New Persian, Passive and Defensive Theology, *Din Mas'ala*.

1. Email of the author: zurvandad@yahoo.de

دین مسئله: نمونه‌ای از کلام انفعالی و تدافعی زردشتیان

حمیدرضا دالوند^۱

استادیار پژوهشکده زبان‌شناسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

(از ص ۷۵ تا ص ۸۷)

تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۹/۱۸؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۸/۱۲/۸

در روزگار فرمانروایی محمد ولی میرزا در یزد، در حدود سال‌های ۱۲۳۸-۱۲۴۳ ه.ق.، زردشتیان به کفر و بی‌دینی متهم شدند و سرانجام با پادرمیانی شاهزاده قاجار پرسش‌هایی درباره‌ی اساس دین از آنان پرسیده شد و به این شیوه، حقانیت دینی آنان اثبات شد و از اتهام پاک شدند. موبد خدابخش پور موبد فرود، دستور کیخسرو پور دستور خدابخش و هیرید جاماسب کسانی بودند که پرسش‌ها را پاسخ دادند. این رویداد مهم سبب شد تا جامعه زردشتی به تنظیم و تدوین پرسش و پاسخ‌های یادشده بپردازد و آن‌ها را ماندگار سازد. هیرید خدابخش پسر هیرید جاماسب مبارکه آن‌ها را در رساله‌ای به نام دین مسئله در سال ۱۲۰۷ یزدگردی به نظم کشید که نسخه‌ای از آن به شماره ۳۵۸، در مجموعه مانکچی کتابخانه کاما نگاهداری می‌شود. این رساله، به سال ۱۳۱۸ یزدگردی قدیمی / ۱۹۴۹ م.، به کوشش سروش آذرمی فرزند تیرانداز در بمبئی به چاپ رسید. کلام تدافعی و بیان انفعالی عقاید زردشتیان بخش چشمگیری از متون زردشتی به فارسی را در بر می‌گیرد. این متن‌ها با رساله معروف *علمای اسلام* در حدود ۶۰۰ یزدگردی آغاز می‌شوند. پدیدآوردگان متون یادشده کوشیده‌اند دیانت زردشتی را به گونه‌ای معرفی کنند که گویی تفاوتی با اسلام ندارد. در این گفتار، مفهوم کلام انفعالی و تدافعی بر مبنای رساله مورد اشاره بررسی و معرفی می‌شود.

واژه‌های کلیدی: زردشتیان، کلام زردشتی، متون زردشتی فارسی، کلام انفعالی و تدافعی، رساله دین مسئله.

مقدمه

علم کلام از جمله دانش‌هایی بود که در نخستین قرون تاریخ اسلام و تحت تأثیر مفاهیم فلسفی و در پاسخ به منازعات سیاسی پیش‌آمده در جامعه اسلامی به تدریج در میان مسلمانان شکل گرفت و قصد از آن این بود که به کمک مفاهیم و موازین عقلی و فلسفی به تفسیر متون مقدس و توجیه احکام دینی صادرشده و دفاع از آن در برابر دیگر ادیان یا افکار بپردازد. پیدایش خوارج و طرح موضوع کفر و ایمان مرتکبین به کبائر، همچنین تبیین مفاهیمی چون

توحید، صفات خداوند، عدل، معاد و غیره در تکوین و گسترش آن موثر افتاد و نخستین فرق کلامی اسلام شکل گرفت و مخصوصاً به ظهور دو فرقه بزرگ معتزلی با نگاه عقلی و سپس اشعری با رویکردی متکی بر نقل، سنت و ظاهر متون مقدس انجامید (از جمله رک. شیخ الاسلامی، ۱۳۵۳: ۶-۴۶؛ حلبی، ۱۳۷۶: ۷-۹۷). علم کلام، علی‌رغم گسترش و رشد برق‌آسایی که داشت، مخالفت بعضی علما را نیز برانگیخت: با استناد به احادیثی از پیامبر، قدریه و مجوسان امت اسلامی خوانده شدند (ابن مرتضی، ۱۹۶۱: ۱۰، ۱۴)؛ ابن حنبل متکلمین را با زنداقه مقایسه کرد و گفت که آنان هرگز رستگار نمی‌شوند؛ شافعی حکم به چوب زدن آنها داد؛ و ابوحامد غزالی از منتقدین کلام بود (حلبی، ۱۳۷۶: ۳۲-۳۵). بعضی فلاسفه نیز به کارگیری عقل در مسائلی که عقل بدان راه ندارد را جایز نمی‌دانستند (جعفری، ۱۳۷۱: ۱۰).

بخشی از دعاوی و مقاصد کلام اسلامی، خواه در میان همه مسلمانان پذیرفته شده باشد خواه نه، کشاکش عقیدتی و اعتقادی با نامسلمانان بود. متکلمان معتزلی، به دلایلی از جمله داشتن نگاه عقلانی و بهره‌گیری از ابزار و مفاهیم فلسفی و همزمانی با نهضت ترجمه و جلب حمایت برخی خلفای عباسی علاقه‌مند به مباحث کلامی و مناظرات بین ادیان و فرق چون مأمون (حک. ۱۹۸-۲۱۸ ق)، بیش از همه به جدال با ارباب فرق فلسفی و مذاهب و ادیان الهی می‌پرداختند (بلخی و قاضی عبدالجبار، ۱۹۷۴: ۲۵۸-۲۵۹). پایگاه اغلب ایرانی آنها و آشنایی عمیق ایشان با میراث فکری ایرانی (خیاط، ۱۹۲۵: ۵۴، ۵۷؛ بلخی و قاضی عبدالجبار، ۱۹۷۴: ۸۶-۱۰۰؛ ابن مرتضی، ۱۹۶۱: ۱۳۶-۱۴۰) سبب شد تا میان آنان و فرق و ادیان ایرانی از زردشتی رسمی تا مزدکیان و مانویان مباحث کلامی جدی روی دهد: ابوهذیل علاف، از علمای قوم، در جدل و مناظره سرآمد بود. گویند همواره با غیرمسلمانان، از زنداقه و مجوس و ثنویان، در مجادله بود و سه هزار تن را به اسلام آورد. او از استادان مأمون بود (بلخی و قاضی عبدالجبار، ۱۹۷۴: ۲۵۴؛ ابن مرتضی، ۱۹۶۱: ۴۴، ۷۴؛ شیخ الاسلامی، ۱۳۵۳: ۳۰-۳۱). رهبران معتزله به پشتیبانی خلیفه عباسی دعواتی برای نشر مذهب اعتزال به شهرهای مختلف می‌فرستادند (ابن مرتضی، ۱۹۶۱: ۳۲-۳۳؛ بلخی و قاضی عبدالجبار، ۱۹۷۴: ۲۵۱). مردار کوفی (درگذشته ۲۲۶ ق) رسائلی در رد مجوس دارد (حلبی، ۱۳۷۶: ۲۰۲). ابوالقاسم عبدالله کعبی بلخی (درگذشته ۳۱۹ ق)، زاده بلخ و پرورش‌یافته مکتب ابوالحسن خیاط معتزلی در بغداد، مدرسه‌ای در نسف بنیاد کرد و بسیاری از خراسانیان را به دین اسلام درآورد (ابن مرتضی، ۱۹۶۱: ۸۸؛ حلبی، ۱۳۷۴: ۲۴۲). بغداد، بصره و خوزستان مرکز اصلی فعالیت معتزله بود. مقدسی درباره جمعیت زردشتی این مناطق می‌نویسد (مقدسی، ۱/۱۳۶۱: ۱۷۴) که در عراق مجوس بسیار است و در جای دیگر می‌گوید (۲: ۶۲۰) که بیشتر مردم خوزستان معتزلی هستند. نصارا اندکند. یهود و مجوس نیز نه بسیارند. ابوالقاسم بلخی گزارش جالبی از پراکندگی پایگاه‌های معتزله در شهرهای مختلف را ثبت کرده است (بلخی و قاضی

عبدالجبار، ۱۹۷۴: ۱۱۱-۱۱۴) که به روشنی تقارن آن با کانون‌های زردشتی‌نشین مناطق جنوب و غرب ایران پیداست.

مجادلات کلامی علمای اسلام و موبدان زردشتی، چه در منابع موجود آمده باشد و چه نیامده باشد، رویدادی اجتناب‌ناپذیر بود و منابع نیز در اشارات و گزارش‌های جسته و گریخته از آن یاد کرده‌اند (de Menasce, 1945:146؛ خیاط، ۱۹۲۵: ۵۷؛ ابن مرتضی، ۱۹۶۱: ۷۴؛ بلخی و قاضی عبدالجبار، ۱۹۷۴: ۲۵۴). با توجه به جغرافیای مشترک فعالیت معتزله و رهبران جامعه زردشتی در جنوب غرب ایران، این امر منطقی هم بود. جز اسناد و گزارش‌های تاریخی مستقیم، ساختار ادبیات دینی زردشتی موجود به فارسی میانه نیز همین را می‌رساند: تدوین نهایی این نوشته‌ها در واپسین سال‌های قرن دوم هجری آغاز شد و نزدیک به دو قرن طول کشید تا با وجود همه فراز و فرودها به صورت کنونی درآمد. مهمترین این آثار دینکرد است و بسیاری از آثار دیگر را می‌توان پیوسته‌ها و تکمله‌هایی بر این اثر بزرگ به شمار آورد. دینکرد را آذرفرنبغ بنیاد نهاد که هم‌روزگار مأمون عباسی بود و با ابالیث یا ابالیث زندیق در حضور خلیفه به مناظره پرداخت و پیروز میدان شد (رک. میرزای ناظر، ۱۳۷۶: ۱۷؛ تفضلی، ۱۳۷۶: ۱۶۴-۱۶۵). رونق بازار کشاکش‌های دینی در روزگار تدوین کتاب، از یک سو، و شخصیت انجمنی و اهل بحث و جدل بانی اثر، از سوی دیگر، به ما اجازه می‌دهد تا تدوین آن را محصول رویارویی متکلمان مسلمان و موبدان زردشتی بدانیم. ساختار کتاب که درهم‌کردی از میراث در دسترس روحانیان زردشتی بود، به نظر می‌رسد با موضوعات کلام اسلامی یا منازعات فکری و فلسفی مطرح شده از سوی متکلمان مسلمان همخوانی داشته باشد. البته هنوز جای پژوهشی جامع و دقیق در موضوع تطبیق محتوای دینکرد با مسائل کلام اسلامی خالی است^(۱) و آنچه اشاره شد، فرضی مبتنی بر بررسی‌های اولیه و شواهد تاحدی ملموس است و ما نیز ورود جدی‌تر به این موضوع را به فرصتی دیگر موکول می‌کنیم. اما تذکر این نکته شاید لازم باشد که فارغ از محتوای کهن دینکرد، ضرورت تدوین و شیوه پیکربندی اثر شاهدهی بر وجود کشاکش‌های کلامی زردشتی و اسلام است.

۱. علم کلام و اصطلاح کلام انفعالی و تدافعی

با فرض پذیرش مجادلات کلامی زردشتیان و مسلمانان، ماهیت این رویارویی چگونه بوده است؟ روشن است رشد و گسترش علم کلام و ماهیت آن در هر دین و سرزمینی تابع شرایط سیاسی و موقعیت تاریخی آن دین است. بسته به موقعیت و اقتدار ادیان، متکلمان یا پرسشگرند یا پاسخگو. در این حوزه از دانش گفتگو برای کشف مشترک حقیقت بی معنی است، چراکه پیش‌فرض ذهنی هر متکلم حقانیت خویشتن و گمراهی دیگری است. از این رو، ابزار ارتباطی و شیوه عمل آنان نه مباحثه و گفتگو که مجادله و مناظره‌های ستیزه‌جویانه است. تاریخ کلام محشون از توصیف‌هایی با درون‌مایه غالب و مغلوب است.

رویارویی کلامی اسلام و دین زردشتی در قرون سوم و چهارم هجری رویارویی متکلمان دین غالب و مغلوب بود و بسیاری از پیروان این دین مغلوب در طول زمان به دین غالب درآمده بودند. متولیان دیانت زردشتی، که تشکیلات دینی و حمایت سیاسی پیشین را از دست داده بودند، با چنین موقعیت خطیری روبرو شده بودند و راهی جز دفاع نداشتند. پس متکلمان زردشتی پاسخگو بودند نه پرسشگر. این وضع در قرون بعدی نیز ادامه پیدا کرد و تلاش کلامی موبدان زردشتی، جز در یک دو اثر، از جمله شکند گمانیک و زار، که به احتمال برای مخاطبان داخلی فراهم آمده باشند، در قالب پاسخ و دفاع ظهور پیدا کرده است. این کلام را می‌توان تدافعی یا انفعالی نامید. زیر این عنوان، هر نوع متنی که به تبیین ابعاد دیانت زردشتی متناسب با مسائل اساسی مطرح در فرق کلام اسلامی بپردازد، جای می‌گیرد، خواه متن بزرگی چون دینکرد باشد، که در آن تصریح نشده است که مطالبی از آن در پاسخ به مسائل کلامی اسلامی نوشته شده است، خواه رساله علمای اسلام باشد، که پاسخگویی به علمای مسلمان در آن تصریح شده است. با این نگاه، پیداست که بخشی از ادبیات دینی زردشتی ادبیاتی کلامی است.

۲. پیشینه مباحث کلامی در کیش زردشتی

اگرچه کلام اسلامی نقش مهمی در شکل دادن به میراث کلامی و عقیدتی زردشتیان داشته است، ولی این بدان معنی نیست که این مسائل امری نو در تاریخ کیش زردشتی بوده‌اند. کیش زردشتی در ستیز با آموزه‌های کوی‌ها و کرپن‌ها و مانند ایشان شکل گرفت (نیبرگ، ۱۳۵۹: ۵۲، ۸۶) و همواره مسائل و معضلات درون دینی آن امری رایج بوده است، چنانکه مفاهیمی مانند دیویسنی و اشموعی، که معنای تقریبی آن در اصطلاحات عربی بدعت است، و جادوی اصطلاحاتی پرکاربرد در متون موجود است (Zaehner, 1972: 7-30). بنا بر روایات دینی، زردشت تنها با کمک کلام و کرامات بود که توانست حمایت دربار گشتاسب را جلب کند (رک. دینکرد هفتم؛ راشد محصل، ۱۳۸۹: ۲۳۳-۲۵۳). رساله یوست فریان و اخت جادو نمونه‌ای از مناظرات عقیدتی کهن میان بهدینی دانا و آگاه و دروندی جادوگر و فریبکار است که در آن حق و دانایی بر فریب و جادو پیروز می‌شود (تفضلی، ۱۳۷۶: ۲۵۱-۲۵۲؛ چرتی، ۱۳۹۵: ۱۷۳-۱۷۵؛ جعفری دهقی، ۱۳۶۹: ۳۱-۲۰). با این همه، میراث کلامی کیش زردشتی به روزگار رسمیت و اقتدار آن در دوره ساسانی برمی‌گردد: کردیر، موبد روزگار شاپور و جانشینانش، چنانکه در کتیبه‌های خود اعلام می‌دارد، نقش مهمی در تثبیت و گسترش دین زردشتی داشته است. او با پیروان دیگر ادیان و فرق درافتاد و دیوستان‌ها را ویران کرد (از جمله رک. عریان، ۱۳۹۲: ۱۹۲). ستیز و چالش کردیر و متولیان دیگر ادیان به نظر نمی‌رسد فقط وجهی عملی داشته باشد، بلکه پیکار کلامی و مغلوب ساختن صاحبان آرای دیگر و ابطال آن آموزه‌ها در نظر مردم نیز وجه دیگر آن بوده است. ستیز مستمر موبدان زردشتی، در مقام پرسشگر، با روحانیون یهودی و مسیحی و بزرگان مانوی و مزدکی احتمالاً آنان را در مناظرات عقیدتی و جدل‌های کلامی توانا ساخته بوده است.

همچنین، این سنت دیرین احتمالاً میراثی غنی در مجادلات کلامی برای ایشان فراهم ساخته - بوده است. بنابراین، جامعه زردشتی در مواجهه با متکلمان مسلمان دست‌خالی نبوده است. گواه وجود چنین میراث و سنتی کهن اصطلاحات کلام زردشتی است که در کتابهای سوم تا پنجم دینکرد دیده می‌شود. این مفاهیم و اصطلاحات یک‌شبه خلق نشده است و حاصل تجربیات پیشین است. مثلاً از مصدر *pahikārdan* به معنی «جدل کردن» طیفی از اصطلاحات کلامی ساخته شده است. این میراث توسط متکلمان ایرانی تبار وارد کلام اسلامی نیز شده است (دهمی، ۱۳۸۸). اما تأثیر کلام اسلامی بر ادبیات کلامی زردشتی نیز لااقل در صورت بخشیدن به آن قابل مشاهده است. به سخن دیگر مسائل و پرسش‌های متکلمان مسلمان سبب شده تا موبدان زردشتی در مقام پاسخگو میراث کهن خویش را متناسب با پرسش‌های تازه بازآرایی و تدوین کنند.

۳. پیشینه مطالعات در حوزه کلام زردشتی

به نسبت پژوهش‌های عمیق و گسترده‌ای که در دو قرن نوزدهم و بیستم میلادی در ابعاد مختلف میراث فکری زردشتیان صورت گرفته، پژوهش‌های کلامی، به‌ویژه در زمینه تاریخ مجادلات کیش زردشتی و متکلمان مسلمان، ناچیز است. فقر منابع در این کوتاهی بی‌تأثیر نیست. البته دشواری متون فلسفی و کلامی نیز مزید بر علت بوده است. هنری ساموئل نیبرگ در ۱۹۲۵ م، نه در حوزه ایران‌شناسی، کتاب *الانتصار خیاط معتزلی را، که در رد فضیحة المعتزلة* ابن راوندی نوشته شده است، تصحیح و چاپ کرد (خیاط، ۱۹۲۵)، اما در این اثر روابط مسائل کلامی زردشتی و اسلام نشده است. ژان دمناش بیش از دیگر ایران‌شناسان غربی به کلام زردشتی توجه کرده است و او را باید از پیشگامان این حوزه به شمار آورد: دمناش در ۱۹۴۵ م کتاب *شکندگمانیک وزار*، یکی از مهمترین متون کلامی زردشتی، را چاپ کرد و در ۱۹۵۸ م کتاب *دینکرد، دانشنامه مزدیسنا* را منتشر ساخت. «مسائل زردشتیان در روزگار اسلامی»، عنوان مقاله وی در جشن‌نامه ویلهلم آیلرس در سال ۱۹۶۷ م است و کتاب *دینکرد سوم* او در ۱۹۷۳ م انتشار یافت (Hastings, 1997: 168, 171; Tafazzoli, 1974: xviii-xxiii). دیگر اثر پراهمیت دمناش مقاله «معتزله و کلام زردشتی» است که در سال ۱۹۷۴ م در یادنامه ابراهیم مدکور منتشر گردید (de Menasce, 1974). سیامک ادهمی نیز مقاله‌ای درباره رساله *علمای اسلام* و مقاله‌ای دیگر در یادنامه احمد تفضلی با عنوان «درباره زرتشتیان و معتزله» نوشته که به فارسی هم ترجمه شده است (رک. منابع). مقاله‌ای با عنوان «تبارشناسی انگاره‌های اعتزالی در متون زرتشتی»، نوشته ناصر گذشته و علی رمضان دماوندی، نیز اخیراً منتشر شده است. اغلب این نوشته‌ها، آن‌گونه که از نامشان پیداست، به تأثیر میراث زردشتی بر کلام اسلامی پرداخته‌اند. اما آنچه در این گفتار بدان پرداخته می‌شود بررسی و معرفی یکی از

رسالات متأخر زردشتی است که خود نمونه‌ای گویا از تداوم سنت کلام انفعالی و تدافعی زردشتیان در برابر متکلمین مسلمان و تأثیر کلام اسلامی بر آثار کلامی زردشتیان است.

۴. دستنویس ۷۲۴/ف، محفوظ در کتابخانه ملی ایران و رساله دین مسئله

تاریخ زردشت و قسمتی از زند عنوانی برای نسخه ۷۲۴/ف، کتابخانه ملی ایران است: نسخه‌ای بی‌تاریخ، در پنجاه صفحه که علی‌رغم این عنوان، دو رساله متفاوت و غیرتاریخی است. بخش یکم رساله پرسش و پاسخ‌های کلامی است که با پرسش‌هایی درباره چگونگی ظهور زردشت و پذیرش پیغمبری او از سوی گشتاسب آغاز می‌شود و مسائل مختلف دینی را بیان می‌کند (ص ۱-۱۲). بخش دوم، برگ‌های ۱۵-۵۰، هرمزد یشت به الفبای فارسی همراه با ترجمه آیه به آیه آن است (انوار، ۱۳۶۹: ۲۲۹؛ درایتی، ۲/۱۳۸۹: ۷۰۹). بخش دوم و برخی متون از این دست برای بررسی ترجمه‌ها و دریافت‌های سنت متأخر زردشتی از کلام مقدس اهمیت فراوان دارد و ما آن را به فرصتی دیگر واگذار می‌کنیم.

آنچه در این گفتار موضوع بحث ماست بخش یکم یا رساله پرسش و پاسخ کلامی است که محتوای آن به شرح زیر است. آغاز متن: «به نام ایزد بخشاینده بخشایشگر مهربان، عرضه داشت اینکه چون سی سال بر پادشاهی گشتاسب گذشت، پیغمبری پدید آمد زراتشت نام که عرب او را ابراهیم خوانند...»؛ انجام متن: «هر سالی پنج روز باید روزه گرفت و فقیر و مساکین را دستگیری نمود.» گفتنی است در متن موجود، برخی پرسش‌ها به طور کامل و روشن نیامده‌اند، ولی از اشاره آغاز پاسخ‌ها و نیز موضوع پاسخ می‌توان بدان‌ها راه یافت. پرسش نخست، بنا بر پاسخ آن، درباره نام پیامبر، زمان و رسالت او، همچنین نام کتاب و معجزات پیامبر است.

پرسش دوم درباره نماز، وقت نماز، قبله، چگونگی وضو ساختن و پرستش به چه کسی باید کردن است (هریک از این موضوعات به طور جداگانه با اشاره به پرسش شرح شده‌اند. در حقیقت این پرسش خود چهار پرسش است).

پرسش سوم درباره پیرها و زیارتگاه‌های زردشتی است.

پرسش چهارم درباره جانداران حلال و حرام گوشت است.

پرسش پنجم درباره اینکه با چه کسانی وصلت می‌توان کرد.

پرسش ششم در چه شرایطی زن را می‌توان طلاق داد.

پرسش هفتم، خیرات چگونه است؟

پرسش هشتم، مال حرام کدام است و مال حلال کدام است؟

پرسش نهم، میراث را چگونه تقسیم باید نمود؟

پرسش دهم، میت را به چه طریق باید کفن و دفن نمود؟

پرسش یازدهم، قربانی را به چه طریق باید نمود؟

پرسش دوازدهم، غسل چگونه است؟
پرسش سیزدهم، خرید و فروش چگونه باید؟
پرسش چهاردهم، مجازات قاتل چیست؟
پرسش پانزدهم، دزدی چگونه است و مجازات آن چیست؟
پرسش شانزدهم، زنا کردن و زناکار را چه باید کرد؟
پرسش هفدهم، حکم لواط‌کار چیست؟
پرسش هیجدهم، عقد و نکاح چگونه است؟
پرسش نوزدهم، قسم دادن چگونه است؟
پرسش بیستم، زن که حیض می‌شود، احکام آن چیست؟
پرسش بیست و یکم درباره نوره کشیدن (ستردن مو با دارو) یا اصلاح مو است.
پرسش بیست و دوم درباره روزه زردشتیان است.

پاسخ‌ها به صورت کوتاه، روشن و به گونه‌ای که مغایرتی با قوانین اسلام و یا لاقبل عرف معمول جامعه نداشته باشد تهیه و تدوین شده‌اند. بنا بر پاسخ‌ها، تصویر ترسیم‌شده از دیانت زردشتی روزگار مؤلف یا مولفان را چنین می‌توان بازسازی کرد: اشو زردشت همان ابراهیم (ع)، پیامبر و فرستاده خداوند برای راهنمایی و رستگاری مردم است. او به اذن خدا معجزه کرده و به یاری معجزه خلق را به حق دعوت کرده است. صاحب کتاب است و کتاب او زند است که صحف خوانده می‌شود. زردشتیان همانند مسلمانان قبل از نماز وضو می‌گیرند و روزی پنج بار نماز می‌خوانند. قبله آنان نور است و خدایی را پرستش می‌کنند که آسمان و زمین و چرخ و افلاک، لوح و قلم، عرش و کرسی و بهشت و دوزخ و انس و جن و وحش و طیور و چرنده و پرنده را آفریده است. پیرشان جاماسب حکیم است. زیاتگاهشان سرو کشر است که معجزه زردشت بوده است. گوشت گوسفند، گاو و اشتر و گور و آهو و گوسفند کوهی و گاو میش و از طیور کبوتر، گنجشک، فاخته، کبک و مرغ خانگی را حلال می‌دانند. از نظر آنان وصلت فقط با عموزاده، خالوزاده، عمه‌زاده و بیگانه جایز است. زن را در سه شرط باید طلاق داد: اول تن به حرامی دهد و زنا کند، دوم حیض بودن را پنهان دارد، سوم جادوگری کند. در گاهنبارها خیرات می‌کنند و مال وقف می‌نمایند. مالی که با کار و از راه درستی و راستی تحصیل شود مال حلال می‌گویند و مالی که به دروغ و ناحق و زور به دست آید حرام می‌شمارند. از ارث متوفی به زن پارسا دو سهم به پسر، دو سهم و به دختر یک سهم می‌دهند. اگر مرد بی‌اولاد بود، مال او را وقف خیرات می‌کنند. در روز مهر ایزد یا مهرگان گوسفندی ذبح و گوشت آن را میان مساکین تقسیم می‌کنند. آنان با آب پاک خود را می‌شویند و غسل می‌کنند. در خرید و فروش مبنا قول و قرار است و انکار اقرار و قول را حرام می‌دانند. قاتل عمد واجب‌قتل است. دزد را بار اول نصحیت و رد مال، بار دوم تنبیه و بار سوم نسق کردن باید. زناکار به عنف را باید

کشت، مگر شوهر زن بیخشد. لواط‌کاران را هر دو کشتن واجب است. دختر را با رضایت پدر و مادر خواستگاری و در حضور مردم عقد و عروسی برگزار کردن. منکر و متهم را باید نصیحت کرد و سه روز مهلت داد و اگر اقرار و اعتراف نکرد، در حضور جمع به کتاب زند، نان و آتش قسم داد. زن حیض در گوشه‌ای بشیند و به چیزی دست نزند تا پایان دوره غسل کند و رخت عوض کند. مویی که به قدر جو بلند شود، نماز ندارد و در سر آب روان نمی‌شود اصلاح مو باید کرد. هر سال باید پنج روز روزه گرفت.

اما سبب تألیف این رساله چیست و چگونه و کی و کجا پدید آمده است؟ مؤلف یا مؤلفان آن چه کسی یا کسانی؟ در سنت زردشتی رساله دیگری بنام دین مسئله وجود دارد که پاسخ این پرسش‌ها را می‌دهد. نسخه‌ای ناقص از آن رساله به شماره ۳۵۸، در مجموعه مانکجی در کتابخانه کاما نگهداری می‌شود (غروی، ۱۹۸۶: ۶۱). این رساله به سال ۱۳۱۸ یزدگردی قدیمی/۱۹۴۹م، به کوشش سروش آذرمی فرزند تیرانداز در بمبئی به چاپ رسیده است (نوشاهی، ۱۹۸۶: ۲۷۳) و در ۱۳۲۷ ش اردشیر خاضع بنشاهی اله‌آبادی آن را به پیوست پندنامه ملافیروز، ص ۱۳۳-۱۸۶، در بمبئی منتشر کرده است. عنوان رساله کتاب دین مسئله، سؤال و جواب شاهزاده محمد ولی میرزا با دستور کیخسرو است، و همین عنوان تا حدودی موضوع را روشن می‌سازد. در این رساله منظوم، پس از حمد یزدان و نعت و خورش زراتشت اسفندمان (خدابخش جاماسب، ۱۳۲۷: ۱۳۴-۱۴۱)، ناظم به معرفی خود می‌پردازد و می‌گوید که نامش خدابخش پور جاماسب پور نوش است، از زردشتیان اصفهان که پس از صفویه به یزد مهاجرت کرده و در قریه مبارک (مبارکه امروزی در جنوب غربی یزد) به کشاورزی مشغول است. او از داشتن دفتری گرانبها یاد می‌کند که در یورش و آشوب افشارها به غارت رفته و نابود شده است (همان، ۱۴۱-۱۴۴). اما این دفتر چه بوده است؟ چنان که در گفتار پایانی این رساله اشاره کرده است، رساله منظوم دین مسئله موجود برای دومین بار در تاریخ روز مهر از ماه دی سال ۱۲۰۷ یزدگردی/۱۲۵۳ ق به مدد حافظه شاعر به جبران دفتر مفقودشده در آشوب افشارها سروده شده است (همان، ۱۸۳-۱۸۶). چنانکه در مقدمه رساله آمده است، در روزگار فرمانروایی محمد ولی میرزا در یزد، در حدود سال‌های ۱۲۳۸-۱۲۴۳ ق (رک. بامداد، ۱۳۴۷: ۴/۳۲)، زردشتیان به کفر و بی‌دینی متهم شدند و سرانجام با پادرمیانی شاهزاده قاجار پرسش‌هایی درباره اساس دین از آنان پرسیده شد و به این شیوه، حقانیت دینی آنان اثبات شد و از اتهام میرا شدند. (۲) موبد خدابخش پور موبد فرود، دستور کیخسرو پور دستور خدابخش و هیرید جاماسب پدر خدابخش، ناظم رساله، کسانی بوده‌اند که پرسش‌ها را پاسخ داده‌اند (خدابخش جاماسب، ۱۳۲۷: ۱۴۴-۱۴۷؛ شهردان، ۱۳۶۳: ۳۰۷، ۴۵۶-۴۵۹). این رویداد مهم سبب شد تا جامعه زردشتی به تنظیم و تدوین پرسش و پاسخ‌های یادشده بپردازد و آنها را ماندگار سازد. از این رو، هیرید خدابخش پسر هیرید جاماسب به اشاره و خواست پدر به تدوین پرسش و پاسخ‌ها و منظوم کردن آنها پرداخت

و آنها را در دفتری فراهم آورد، اما این همان دفتری بود که در هجوم افشارها از میان رفت و دوباره در ۱۲۰۷ یزدگردی به نظم درآمد و دربردارنده این مطالب است: ستایش باری تعالی، نعت و خشور یزدان، زراتشت سفنتمان انوشه‌روان، گفتار در آشکار ساختن نام و نشان و مکان ناظم، گفتار در کیفیت حال ناظم و سبب نظم کتاب، گفتار در باب مسأله تحقیق نمودن شاهزاده محمد ولی میرزا از موبدان موید ایران، آمدن فرستاده نزد کیخسرو و آوردن مسائل شهزاده و جواب خواستن در بابهای زیر: باب ۱. پرسش نمودن شهزاده موبدان را درباره دین پیغمبر، ۲. در باب وضو ساختن، ۳. در باب حق پرستی، ۴. در باب قبله، ۵. در باب عبادت، ۶. در باب روزه گرفتن، ۷. در باب پیر مصلحت‌بین، ۸. در باب طهارت گرفتن و پاسخ آن، ۹. در باب غسل جنابت و پاسخ آن، ۱۰. در باب وصلت کردن و پیوند نمودن و پاسخ آن، ۱۱. در باب کشتی بستن و پاسخ آن، ۱۲. در باب ارواح که پنجه‌وه باشد و پاسخ آن (خدابخش جاماسب، ۱۳۲۷: ۱۵۱-۱۸۱؛ نوشاهی، ۱۹۸۶: ۲۷۳-۲۷۴).

آن گونه که از این توصیفها برمی‌آید، نسخه ۷۲۴/ف، کتابخانه ملی ایران، زیر نام تاریخ زرتشت و قسمتی از زند، که پیش‌تر بدان اشاره شد، پاسخ‌نامه رسمی زردشتیان به محمد ولی میرزاست که بعدها در شمار کتاب‌های کتابخانه سلطنتی به کتابخانه ملی فعلی منتقل گردیده است، و آنچه خدابخش جاماسب زیر نام دین مسئله به نظم درآورده است، صورت دیگر آن متن در نزد زردشتیان یزد است. محتوای هر دو متن این واقعیت را ثابت می‌کند. البته از آنجا که متن زردشتیان یک بار از میان رفته و سپس در دوره‌ای پسین‌تر، حتی پس از مرگ پدر ناظم که خود یکی از پدیدآورندگان بوده است، فراهم و منظوم شده طبیعی است که دو متن طباق نعل به نعل نداشته باشند. همچنین، به ضرورت شعر و تخیلات شاعران متن همواره دستخوش تغییر می‌شود. با این همه، همانندی محتوای به‌خوبی روشن است. به عنوان مثال درباره خرید و فروش در نسخه کتابخانه ملی آمده است: «پرسش اینکه خرید و فروش چگونه باید؟ پاسخ اینکه در خرید و فروش آنچه اقرار و قول باشد. اگرچه اقرار انکار کند، حرام است.» (ص ۸-۹). در رساله دین مسئله منظوم خدابخش جاماسب چنین سروده است: «سوال نوزدهم در عهد و پیمان / به اقرار و به قول و لفظ و ایمان // به پاسخ آنکه چون کردیم اقرار / نباید هیچ سان اقرار انکار // اگر اقرار کس انکار سازد / روانش در جهنم می‌فرازد // بر دیوان بود تا روز محشر / چنین فرموده در دین پاک داور.» (خدابخش جاماسب، ۱۳۲۷: ۱۶۷). با وجود این تشابهات، در آخرین ویرایش، ناظم بیست و یک پرسش و پاسخ را به سی رسانده است، ساختار متن را تغییر داده است و مطالب مربوط به روزه را از اواخر متن به اوایل آن آورده است، و مطالبی بدان افزوده که در دستنویسی که به شاهزاده داده‌اند نیست، از جمله مطالبی در باب کشتی، خواب دیدن، چهار ستون دنیا و در باب ارواح در پنجه‌وه. همچنین است دادن دو پاسخ متفاوت به یک پرسش واحد در مطالب مربوط به ارث: در رساله‌ای که به شاهزاده داده‌اند سهم زن دو و

سهم پسر دو و سهم دختر یکی است (ص ۷) و در متن منظوم آمده است که میان فرزندان پسر و دختر فرقی نیست، هر یک دو سهم، و زن یک سهم ارث می‌برد (خدابخش جاماسب، ۱۳۲۷: ۱۶۵).

۵. ویژگی‌های کلام تدافعی و انفعالی در رسالات زردشتیان

به هر روی، آنچه پیداست، هر دو متن دو روایت یا دو سند از رویدادی واحد هستند، رویدادی که بارها به تناسب فراز و فرودهای تاریخی ایران پس از اسلام تکرار شده است و به سنتی پایدار و جاری تبدیل شده است. سنتی که در آن جامعه زردشتی نه پرسشگر که پاسخگو است و بر آن است تا با تبیین خود متناسب با جدل‌ها و پرسش‌های کلامی مطرح‌شده، به دفاع از خویش بپردازد. بنا بر متن‌های متأخر مورد بررسی:

الف. جامعه دینی زردشتی از سوی جامعه اکثریت مورد شک و سؤال قرار می‌گیرد.

ب. علما و متولیان جامعه اسلامی پرسش‌های بنیادینی درباره توحید، نبوت، معاد و شریعت زردشتی طرح می‌کنند که در متن‌های مورد بررسی اغلب پرسش‌ها درباره نبوت و شریعت زردشتی است.

ج. جامعه زردشتی در مقام دفاع است و در چارچوب پرسش‌ها پاسخ می‌دهد و به توصیف و توجیه خود می‌پردازد.

د. پاسخ‌ها را موبدان بزرگ با مشورت فرهیختگان قوم پاسخ می‌دهند.

ه. پاسخ‌ها نشان می‌دهد که جامعه موبدان از اسلام و باورهای دینی پرسشگران اطلاع کافی داشته‌اند و به کمک مفاهیم و اصطلاحات آنان پاسخ‌ها را تهیه می‌کرده‌اند. در این متن، مفاهیمی چون معجزه، کتاب، صحف، وضو، قبله، عرش، کرسی، عقد و نکاح، حلال و حرام، اقرار و قول، قتل، زنا، لواط و غیره نشان از این آگاهی است.

و. در پاسخ‌ها زردشتیان پیرو نبی، یعنی ابراهیم، اهل کتاب، یعنی زند و صحف، معتقد به معجزه به اذن خداوند، معتقد به آخرت معرفی می‌شوند و در شریعت نیز اعمال و رفتارشان به سبب مبانی الهی دینشان مغایرتی با عرف و شریعت حاکم ندارد.

ز. این تلقی از دین، چون به هدف پاسخگویی و جلب رضایت پرسشگران پدید آمده است، لزوماً نباید دریافت عمومی اهل دین به شمار آید، بلکه تنها تصویری همراه با تساهل و از روی ناچاری است و پررنگ ساختن مشترکات که به فراخور زمانه ترسیم شده است.

۶. نتیجه

الف. با آمدن اسلام و در اقلیت قرار گرفتن زردشتیان، کلام زردشتی از کلامی پرسشگر به کلامی پاسخگو و تدافعی تبدیل شد.

ب. اگرچه زردشتیان از سابقه و میراث کلامی غنی و دستگاه کلامی کارآمدی برخوردار بودند و بعضی از مفاهیم کلامی را ایرانیان وارد اسلام کردند، اما پرسش‌ها و جدل‌های کلام اسلامی

نقش مهمی در شکل تازه دادن به میراث فکری زردشتی در روزگار اسلامی داشته است. این نقش و تأثیر را تا متون متأخر می‌توان دنبال کرد و به سنتی پایدار در این زمینه قائل بود. ج. دو دستنویس کتابخانه ملی و رساله منظوم دین مسئله دو روایت از یک واقعه یا رویدادی کلامی در اوایل دوره قاجار هستند؛ هر دو بیانگر نوعی کلام تدافعی زردشتیان است که پدیدآوردگان آنها در ضمن رسالات خود می‌کوشند دین زردشتی را به گونه‌ای معرفی کنند که در کلیت تفاوت چندانی با اسلام و عرف جاری در جامعه ندارد.

پی‌نوشت‌ها

۱. پژوهش‌های محققانی مانند دمناش، سیامک ادهمی و دیگران اندکند و اغلب بر تأثیر عقاید زردشتی بر کلام اسلامی تأکید دارند. بی‌گمان تأثیرات دوسویه باید باشد.
۲. محمد ولی میرزا علاقه خاصی به بحث‌های کلامی و علمی داشته است و رساله‌های دیگری به نام او ثبت و فهرست شده‌اند که از علمای اسلام روزگار خود پرسیده است، از جمله رساله‌ای از محمد کریم بن ابراهیم کرمانی به نام «اجوبه شاهزاده محمد ولی میرزا در کلام و اعتقادات دینی» به شماره ۳۹۸/۶، در کتابخانه معصومیه قم، و دیگری پرسش‌های نجومی ایشان از آقا ابومحمد مشهدی پسر شیخ عاملی، که به شماره ۳۲۴۰/۱۲ در کتابخانه ملی ملک تهران نگهداری می‌شود (درایتی، ۱/۱۳۸۹: ۲۶۸).

منابع

- ابن مرتضی، احمد بن یحیی، ۱۹۶۱، *طبقات المعتزله*، تصحیح سوسنه دیفلد فلز، بیروت، دارالمنتظر.
- ادهمی، سیامک، ۱۳۸۸، «درباره زرتشتیان و معتزله»، ترجمه سعید رضا منتظری، *هفت آسمان*، ش ۴۴، ۱۶۱ - ۱۷۰.
- انوار، عبدالله، ۱۳۶۹، *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران*، ج ۶، تهران، کتابخانه ملی.
- بامداد، مهدی، ۱۳۴۷، *شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری*، ج ۴، تهران، زوار.
- بلخی، ابوالقاسم و قاضی عبدالجبار، ۱۹۷۴، *فضل الاعتزال و طبقات المعتزله*، تحقیق فؤاد سید، تونس، الدار التونسیه للنشر.
- تفضلی، احمد، ۱۳۷۶، *تاریخ ادبیات پیش از اسلام*، به کوشش ژاله آموزگار، تهران، سخن.
- جعفری [دهقی]، محمود، ۱۳۶۵، *ماتیکان یوشت فریان*، تهران، فروهر.
- جعفری، یعقوب، ۱۳۷۱، «علم کلام»، *کلام اسلامی*، ش ۱، ۹-۱۲.
- چرتی، کارلو، ۱۳۹۵، *ادبیات پهلوی*، ترجمه پانته‌آ ثریا، تهران، فرزانه روز.
- حلی، علی اصغر، ۱۳۷۶، *تاریخ علم کلام در ایران و جهان اسلام*، تهران، اساطیر.
- خدابخش جاماسب، ۱۳۲۷، *کتاب دین مسئله*، به کوشش اردشیر خاضع، بمبئی.
- خیاط معتزلی، ۱۹۲۵، *الانتصار*، [هنریک ساموئل] نیبرج [نیبرگ]، قاهره، مطبعه دار الکتب المصریه.
- درایتی، مصطفی، ۱۳۸۹، *فهرستواره دستنوشته‌های ایران (دنا)*، ج ۱، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- دستنویس ش ۷۲۴/ف، کتابخانه ملی ایران.
- راشد محصل، محمد تقی، ۱۳۸۹، *دینکرد هفتم*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شهمردان، رشید، ۱۳۶۳، *فرزندگان زرتشتی*، تهران، فروهر.
- شیخ‌الاسلامی، اسعد، ۱۳۵۳، *تحقیقی در مسائل کلامی*، تهران، دانشگاه تهران.

- عریان، سعید، ۱۳۹۲، *راهنمای کتیبه‌های ایرانی میانه پهلوی- پارتی*، تهران، علمی.
- غروی، مهدی، ۱۹۸۶، *فهرست نسخه‌های خطی فارسی بمبئی، کتابخانه مؤسسه کاما، گنجینه مانکجی*، اسلام‌آباد.
- گذشته، ناصر و علی رمضان دماوندی، ۱۳۹۶، «تبارشناسی انگاره‌های اعتزالی در متون زرتشتی»، *الهیات تطبیقی*، س ۸، ش ۱۷، ۶۳-۷۶.
- مقدوسی، ابوعبدالله، ۱۳۶۱، *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، ج ۲، ترجمه علینقی منزوی، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- میرزای ناظر، ابراهیم، ۱۳۷۵، *ماتیکن گجستک ابالیس*، تهران، هیرمند.
- نوشاهی، عارف، ۱۹۸۶، *فهرست کتاب‌های فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج‌بخش*، جلد ۱، اسلام‌آباد.
- نیبرگ، هنریک ساموئل، ۱۳۵۹، *دین‌های ایران باستان*، ترجمه سیف‌الدین نجم‌آبادی، تهران، مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها.
- Adhami, S., 1999, "Some remarks on 'Ulama ye Islam,'" *Studia Iranica*, 28/2, 205-212.
- Adhami, S., 2003, "On the Mazdeans and Mu'tazilah", in Touraj Daryaei, Mahmoud Omidshar (eds.), *The Spirit of Wisdom, Menōg ī Xrad, Essays in Memory of Ahmad Tafazzoli*, Costa Mesa, Mazda Publishers.
- Hastings, A., (1997), "The legacy of Pierre Jean de Menasce", *International Bulletin of Missionary Research*, 168- 172.
- Madan, 1911, *The Complete Text of Denkard*, Bombay.
- de Menasce, P. J., 1945, *Une apologie mazdéene du IX siècle. Škand-gumanik vicār*, Fribourg.
- de Menasce, P. J., 1974, "Mu'tszila et theologie mazdeenne", *Études philosophiques présentées au Dr. Ibrahim Madkour*, 41-48, reprinte in his *Études iraniennes*, Cahiers de Studia Iranica 3, 205-211.
- Tafazzoli, A., 1974, "Bibliographie des travaux de Jean Pierre de Menasce, O.P.", in Ph. Gignoux and A. Tafazzoli (eds.), *Memorial Jean de Menasce*, Leuven.
- Zaehner, R.C., 1972, *Zurvan. A Zoroastrian Dilemma*, Oxford.

